

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

**Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). –
Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”,
2009. – 352 с.**

Останнім часом в українській історіографії помітно зріс інтерес до земств – виборних органів самоуправління самодержавної Росії, котрі не вписувалися в державну структуру СРСР і тому за радянських часів у кращому разі замовчувалися або ж безпідставно трактувалися як щось архаїчне, малоефективне в господарсько-соціальному плані, глибоко вороже трудящим. Між тим, і це добре відомо фахівцям, у дореволюційні часи вони оцінювалися як значне досягнення, вагомий результат доби Великих реформ, реальний шлях до формування громадянського суспільства. Саме такий підхід притаманний і сучасним науковцям, хоча треба відзначити при цьому, що й вузькі місця та недоліки земського руху теж ретельно досліджуються.

Проте, на наш погляд, вивчення цього цікавого феномену відбувається дещо однобічно: увага дослідників зосереджується в основному на різноманітних аспектах конкретно-практичної діяльності земств – формуванні освітньої мережі, створенні системи закладів охорони здоров'я, заснуванні земської статистики, а також їхній участі у політичній боротьбі ліберально-демократичних кіл проти самодержавства. Як не дивно, самі земці часто випадали з поля зору. Принаймні на чернігівському регіональному рівні довгий час не було здійснено жодної спроби відтворити земський рух через системне дослідження біографій його лідерів та активістів.

Тому рецензоване видання є вагомим внеском і у вивчення історії земства в цілому, і в біографістику України, і в з'ясування деяких малодосліджених аспектів краєзнавства. Важко не погодитися з автором передмови професором О. Коваленком, який підкреслив: “Слід віддати належне авторові цієї книги О. Я. Рахну, – скориставшись просопографічним методом, він не просто реконструював життєписи кільканадцяти провідних діячів Чернігівського земства, а й створив, по суті, їхню колективну біографію” [С. 3]¹.

Власне біографічним нарисам передують значний за обсягом, насичений добре впорядкованим фактичним матеріалом та забезпечений переконливими висновками розділ, присвячений аналізу історії Чернігівського земства від часу його заснування у 1865 р. до 1918 р., коли ця інституція була скасована. Автор не приховує свого захоплення досягненнями земців і цілком слушно вважає, що вони були здобуті завдяки зусиллям керівників (голів) губернської земської управи та “лівого крила” гласних земського зібрання [С. 29].

Із 13 персоналій, які стали об'єктом дослідницького інтересу, 9 якраз і виконували обов'язки голови управи (від першого, хто обіймав цю посаду, К. Троцини, – до останнього О. Свечина), решта – видатні діячі українського національно-визвольного (О. Русов й І. Шраг) та земсько-ліберального (О. Ліндфорс й І. Петрункевич) рухів. Автор рецензованої книги моделює їхні біографії досить розлого, переконуючи читачів, що чернігівські земці заявили про себе не тільки на терені громадської діяльності, вони були непересічними яскравими особистостями. Про декого з них уже захищені дисертації, написані монографії, інші ще чека-

¹ Тут і далі посилання на рецензовану книгу.

ють на своїх дослідників. Крізь призму конкретних життєвих стежок героїв даної книги подалу відкривається світ наших попередників...

Проте у невеликій за обсягом рецензії ми змушені абстрагуватися від особистих рис, неповторних доль громадських діячів, щоб проаналізувати деякі важливі, на нашу думку, риси колективного портрета земської верхівки Чернігівщини, у якій вилилися нариси автора.

Що ж об'єднує героїв даної книги, окрім ревного служіння земським інтересам? Усі вони, за винятком двох осіб – О. Русова (його батько вислужив особисте дворянство, але нащадки вважалися “обер-офіцерськими дітьми”, згодом О. Русов теж здобув вищеназваний статус [С. 150, 152]) та І. Шрага – були вихідцями із дворянських родин, причому діапазон конкретно-майнового статусу був досить значний: від дрібнопомісних дворян до аристократів. Були серед них і нащадки українських шляхетсько-козацьких родин.

У книзі О. Рахна добре показано, що представники названої вище суспільної верстви уміли працювати у колективі, підпорядковуватися достатньо жорстким вимогам щодо участі у земській практиці, більше того, цілеспрямовано й свідомо ставили громадські інтереси над своїми власними. Повчальним у цьому сенсі є приклад голови земської управи, полковника у відставці, багатого поміщика О. Свечина. За доби революції 1905 – 1907 рр. його нерухомість у Городнянському повіті дуже постраждала від нападу селян. Але “після розгрому економії та садиби в Тупичеві, – зазначає автор, – О. О. Свечин розпродав за цінами значно нижчими ринкових кілька сот десятин землі малоземельним селянам. Він також звернувся з проханням до юриста М. М. Могилянського взяти на себе захист обвинувачених у цій справі селян, заплативши йому значний гонорар у сумі 500 крб.” [С. 332]. Проте, хай навіть не за таких драматичних обставин, земська робота вимагала багатьох жертв, бо охоплювала значне коло, на перший погляд, одноманітних і нудних обов'язків, одначе чітко визначених у відповідних артикулах Положення про земство. О. Рахно, характеризуючи земських діячів, неодноразово підкреслював, що вони не обмежувалися тільки цією сферою громадської діяльності, а брали участь у багатьох інших благодійних та культурно-просвітницьких товариствах і комітетах.

Отже, кращі представники дворянства змалку були привчені до службового порядку, дисципліни, самозречення в ім'я високих цілей. Можна припустити, що і в земствах інших губерній актив формувався переважно із дворян. А це створює певні підстави для перегляду традиційної оцінки правлячої еліти в Російській імперії: напередодні 1917 р. вона далеко не вичерпала свій державотворчий і громадянський потенціали.

Високий освітній ценз теж позитивно характеризує і керманічів, і актив Чернігівського земства. Із 13 осіб – усі вони мали вищу (і першокласну, до слова сказати) освіту – 9 чоловік закінчили, вчилися або здали екстернат в університетах, два були військовими, один закінчив Ніжинський юридичний ліцей і один – Петровську сільськогосподарську академію (під Москвою). Ця обставина свідчила не тільки про високий фаховий рівень, солідну ерудицію, але й про здатність належним чином оцінювати й використовувати можливості земства, не замикатися тільки на вирішенні конкретних завдань, уміти бачити перспективу розвитку краю. Саме такий підхід, очевидно, й засвідчував поступовий характер Чернігівського земства. Така слава у масштабах усїєї імперії була цілком заслуженою, нею по праву пишалися, підтримували її, намагалися не втратити “обличчя”. Особливо чітко й наочно поступовість була помітною в заходах культурно-освітнього плану. Ф. Уманець мав репутацію представника консервативного крила, але при цьому дбав про відкриття сільських бібліотек, “стояв біля витоків створення Чернігівської вченої архівної комісії”, “доклав чимало зусиль для облаштування Музею українських старожитностей, створеного на базі колекції, які заповів Чернігівському губернському земству В. В. Тарновський”, саме за його головування “управа внесла на обговорення доповідь І. Л. Шрага “О допущении преподавания в народных школах на местном народном языке” [С. 228 – 233].

Автор, очевидно, уникав педалювати питання щодо політичних поглядів і вподобань голів управи та її провідних представників корпусу гласних. Зрозуміло, що вони не були революціонерами у класичному розумінні, тобто руйнівниками існуючого ладу (це добре показано у мемуарах І. Петрункевича). Але й покірними, зорієнтованими тільки на кар'єру служакками значна частина земців теж не була. Вони уміли відстоювати свої переконання, відповідати за свої вчинки, які викликали осуд і репресивні заходи з боку правлячих кіл. Так, О. Карпінський не побоявся порушити клопотання про повернення із заслання гласного І. Петрункевича і взагалі “обмеження адміністративної сваволі по відношенню до представників земського та міського самоврядування” [С. 55]. Проте політичні розбіжності в їхньому середовищі не носили фатального характеру. Інакше земські діячі тільки б те й робили, що ворогували один з одним, а вони ж, як відомо, здобули собі славу не сварками, а справами. Щоправда, за умов революції 1917 р. політична визначеність стала обов'язковим складником іміджу громадського діяча, тому вже згадуваний О. Свечин навіть вийшов з партії народної волі на знак протесту проти політики кадетів в українському питанні [С. 336].

Аналізуючи зміст книги О. Рахна, варто згадати про тих представників дворянських кіл, котрі тільки опосередковано присутні на її сторінках. Ключовим словом до усвідомлення феномену чернігівських земців є обрання. Усіх їх обирали у відповідності з процедурою, артикульованою у Положенні про земство. Отже, особи, котрі мали активне виборче право, очевидно, добре уявляли, кого вони хочуть бачити гласними земських зібрань. Насамперед враховувалися не зв'язки, майновий статус чи непотизм, а ділові якості, організаторські здібності, репутація та авторитет у повіті. Шлях до губернського земства лежав, як правило, через повітове зібрання. Таким чином, до органів місцевого самоврядування попри окремі помилки і невдалі кандидатури, від яких ніхто не застрахований, все-таки потрапляли кращі з-поміж представників даної верстви.

Кожний нарис, окрім ґрунтового викладу біографії земського діяча, скомпонованої на основі ретельного вивчення джерельної бази, має додаток у вигляді списку праць персоналії, фрагментів їхніх робіт (якщо вони були), літератури про неї і невеликих за обсягом документів та матеріалів дотичного характеру.

Щодо недоліків рецензованого видання, то нам здається не зовсім вдалим обраний автором жанр “нарисів”. З одного боку, він виглядає доречним, адже йдеться про різних осіб, проте усіх діячів об'єднує в єдине ціле не тільки територіальний чинник, але й громадське служіння в одній інституції. І цей аргумент є вирішальним, адже й книга називається “Чернігівські земці”. Тому форма монографії, на нашу думку, більше відповідала б змісту роботи. Добре скомпонована вступна частина передбачає і належним чином розроблені висновки. Окрім того, бажано було б подбати про іменний та географічний покажчики.

Сподіваємося, що робота над опрацюванням джерел особистого походження учасників земського руху на Чернігівщині і підготовка біографічних матеріалів не завершиться даними “нарисами”: будуть досліджені визначні постаті повітового рівня, речники селянства, когорта тих земських представників, за якими закріпилася слава ретроградів і реакціонерів.

Дана книга справляє приємне враження і ретельністю підібраних документальних матеріалів, і достовірністю та ґрунтовністю укладених історико-біографічних нарисів, і гарним оформленням. Сподіваємося, що це тільки перша ластівка, і згодом побачить світ узагальнююча праця про чернігівських земців та їхню діяльність на користь рідного краю.

Тамара ДЕМЧЕНКО